

Kultūrinės atminties pokyčiai takiojoje modernybėje

Aurelija Mykolaitytė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania
Saltoniškių g. 58, Vilnius, LT-08105

E. paštas aurelija.mykolaityte@vdu.lt

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8290-2240>

Moksliniai interesai: šiuolaikinė literatūra ir menas, kultūrinė atmintis, kultūrinė tapatybė, lietuvių kultūra globalizacijos kontekste

Scientific interests: contemporary literature and art, cultural memory, cultural identity, Lithuanian culture in the context of globalisation

Santrauka. Remiantis šiuolaikinių filosofų, daugiausia Zygmunto Baumano, išvalgomis gilinamasi, kaip kultūrinę atmintį gali paveikti globalizacija, kokie iššūkiai kyla perduodant kolektyvines tiesas iš kartos į kartą. Analizės šaltiniais pasirinktos modernios distopijos, kurios modeliuoja galimus kultūrinio atsako variantus. Tyrimui papildomos reikšmės turi ir kiti šiuolaikinės kultūros reiškiniai, padedantys atskleisti naujausias tendencijas, XXI amžiaus žmonių požiūrį į kultūrinį paveldą. Straipsnyje prieinama prie išvados, kad kultūrinės atminties pokyčiai takiojoje modernybėje gali būti stipriai veikiami tokių faktorių kaip vartojimo ideologija, tinklinės bendruomenės uždaramas, tačiau tai tėra galimybė. Akivaizdu, kad Vakarų autoriai Aldousas Huxley¹ ir Michelis Houellebecqas labiau pabrėžia determinizmą, lietuvių rašytojas Jaroslavas Melnikas – laisvės galimybę. Vis dėlto pažymėtina, kad visi šie tekstai yra projekcijos, kurios visų pirma skatina kritinį mąstymą ir parodo esamos situacijos dviprasmiškumą. Tikėtina, kad šiuolaikinė kultūra išgyvena lūžį, tačiau virsmo rezultatai dar nėra aiškūs.

Reikšminiai žodžiai: kultūrinė atmintis; globalizacija; tinklinė bendruomenė; distopija; šiuolaikinis menas.

The Changes of Cultural Memory in a Liquid Modern World

Abstract. Based on the insights of modern philosophers, particularly Zygmunt Bauman, the work examines how cultural memory can be affected by globalisation and what kind of challenges arise when collective truths are passed on from generation to generation. The sources selected for the analysis are modern dystopias that design possible versions of cultural response. Other subjects significant to the research include phenomena of modern culture that help to uncover the latest trends and the views on cultural heritage held by people of the 21st century. The article comes to the conclusion that the changes of cultural memory in a fluid modern world can be affected deeply by factors such as the ideology of consumerism and the insularity of a web community, but this is only a possibility. Western authors Aldous Huxley and Michel Houellebecq place a stronger emphasis on determinism, whereas Lithuanian writer Jaroslavas Melnikas highlights the possibility of freedom. Nevertheless, notably, all of these texts are projections that primarily encourage critical thinking and demonstrate the ambivalence of the current situation. Contemporary culture is likely at a turning point, but the results of the transformation are still unclear.

Keywords: cultural memory; globalisation; web community; dystopia; contemporary art.

Submitted 13 June 2020 / Accepted 23 August 2020

Įteikta 2020 06 13 / Priimta 2020 08 23

Copyright © 2020 Aurelija Mykolaitytė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License CC BY-NC-ND 4.0, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium provided the original author and source are credited.

Įvadinės pastabos

Straipsnyje siekiama išsiaiškinti, kaip pakito atminties perdavimas šiuolaikiniame pasaulyje, kuris akivaizdžiai skiriasi nuo ankstesnių kultūrinių epochų. Šį laiką filosofas ir sociologas Z. Baumanas yra pavadinęs takiaja modernybe, kurios vienas iš ryškiausių bruožų – tarnavimas vartojimo rinkai. „Kultūra šiandien primena vieną iš skyrių milžiniškame prekybos centre“ (Bauman, 2015, p. 25), – rašoma knygoje *Kultūra takioje modernybėje* (2011, liet. 2015). Kas atsitinka su kultūrine atmintimi, kaip ji perduodama iš kartos į kartą? Į šiuos klausimus jau nėra lengva atsakyti, nes pasikeitė ir pats kultūros žmogus: ikimodernybės eros „eigulius“ ir tvirtosios modernybės eros „sodininkus“ pakeitė takiosios modernybės „medžiotojai“ (Ten pat, p. 37), kurie palaiko nuolatinės kaitos be jokios krypties poreikį – taigi nuolatinis tapsmas, procesas, nesiekiant įsipareigoti nei praeičiai, nei ateičiai.

Kultūrologas Janas Assmannas globalizaciją apibūdina kaip politinį, ekonominį ir civilizacinį procesą, kuris skiriasi nuo universalizmo – intelektualinio ir dvasinio fenomeno. Tyrinėtojo nuomone, globalizacija yra priešingybė atminčiai, kurios neįmanoma apibrėžti be identiteto suvokimo. Globalizacija tirpdo identitetą, visą laik išryškėjantį per skirtybes, todėl globalaus identiteto nėra, toks pat paradoksas būtų ir globali atmintis (Assmann, 2010, p. 121, 123). Beje, Z. Baumanas pabrėžia, kad nepaisant globalizacijos mastų kultūra irgi negali būti įvardyta kaip globali (Bauman, 2015, p. 98).

Pasak Aleidos Assmann ir Sebastiano Conrado, globalizacija lėmė, kad atmintis jau nėra apribota atskiros tautos sienomis ir vien tik atskiros valstybės rūpestis: ji tampa globalaus diskurso dalimi, patenka į naujas socialines konsteliacijas ir politinius kontekstus (Assmann, Conrad, 2010, p. 2). Šios tendencijos tampa akivaizdžios XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje, kai ypač suintensyvėjo žmonių migracija, o informacijos srautai tapo lengvai perduodami ir pasiekiami visame pasaulyje.

Viena vertus, kultūra kaip buvo, taip ir išlieka svarbi atskiriems žmonių sambūriams, o dalydamiesi kolektyvine patirtimi tampame ir patys turtingesni, ir kitus praturtiname. „Kiek daug žmogiškosios išminties neprieinamai glūdi patirtyse, užrašytose svetimomis tarmėmis“ (Bauman, 2015, p. 107), – apgailestaujama knygoje *Kultūra takioje modernybėje*. Z. Baumano siūlymu, turėtų būti sukurta „Europos kultūros biblioteka“, kuri leistų per vertimus plėsti kolektyvinių tiesų ribas. Tai įvardijama kaip Europos misija, padėsianti išlaikyti kultūrinę įvairovę.

Kita vertus, globalizacija kultūrai gali tapti iššūkiu dėl homogenizacijos, skirtybių tirpdymo: galia „įkūnyta pasaulinėje kapitalo ir informacijos apyvartoje“, perleista „rinkos jėgoms“ (Ten pat, p. 98). Todėl kyla grėsmių ir kultūrinei atminčiai, kuri gali būti paveikta vartojimo ideologijos ir didėjančios informacinių srautų skvarbos. Šio tyrimo užduotis kaip tik ir būtų analizuoti, kaip esame veikiami globalizacijos grėsmių, kokios galimos alternatyvos. Hermeneutinis metodas pasirenkamas įrankiu, leidžiančiu aiškintis, kokie horizontai supa takiosios modernybės „medžiotojus“. Į klausimą, kaip pakito šiuolaikinė visuomenė, siekiama apsaugoti remiantis A. Huxley'io, M. Houellebecq'o ir J. Melniko romanais – distopijomis, vaizduojančiomis esminius lūžius žmonijos istorijoje.

Vartojimas kaip ideologija

Knygoje *Takusis blogis* (2016, liet. 2017) Z. Baumanas ir Leonidas Donskis šiandienos pasauliui paaiškinti pasitelkia dvi knygas: George'o Orwello ir A. Huxley'io distopijas. „Viename spektro gale – Putino stiliaus postorveliški eksperimentai su „demokratijos vadyba“, kitame – veikia Huxley'io nei Orwello demokratija arba demokratija, kurioje orveliškas efektas pasiekiamas haksliškomis priemonėmis“, – tvirtina Z. Baumanas (Bauman, Donskis, 2017, p. 110). Remiantis filosofų įžvalgomis, galima sakyti, kad iš orveliškos „utopijos“, išsiskiriančios griežtu reguliavimu, jau perėjome į kitą, iš pirmo žvilgsnio liberalią, palankią žmogaus poreikiams. Bet būtent tas tariamas komfortas gali būti ne mažiau ideologiškai apibrėžtas.

A. Huxley'is romane *Puikus naujas pasaulis*, parašytame dar 1932 m. (liet. 2005), ne tik atskleidė modernaus gyvenimo paviršutiniškumą, apsiribojimą kūniškų poreikių tenkinimu, bet ir valdymą bei nuotaikų sekimą, siekiant užtikrinti tariamą žmonių laimę. Būtent ideologinis mąstymas parodomas kaip apgalvotas visuomenės gerovės kūrimas iš anksto numatant būsimo elgesio tipus ir juos diegiant nuo pat mažiausių dienų. Kūrybiškumas, laisvė, individualumas jau nebetenka jokios reikšmės, užtat svarbiausias pozicijas užima gyvenimo būdo reklama.

Dvilypumas gali būti įžvelgiamas ir šiuolaikinėse demokratijose: didėja „didelių duomenų“ politika, galimybė jais manipuluoti (Ten pat, p. 111). Žmogus tampa tik sraigteliu visuomenėje, darbo jėga, galinčia judėti iš vienos vietos į kitą paskui kapitalo srautus. Lietuvių migracija, ištirpdžiusi daugiau nei pusę milijono žmonių, yra globalaus kapitalo pasekmė: judama pirmiausia dėl materialinių paskatų, o ne iš dvasinio pažinimo alkio. Filosofas L. Donskis iškelia neigiamą vis dažniau vartojamos sąvokos „žmogiškieji ištekliai“ konotaciją: „<...> vyrai ir moterys pažeminami iki gamybos veiksmų ir vadinami žmogiškaisiais ištekliais. Tada žmogaus individualizmas ir jo būtis šiame pasaulyje paneigiami, pavergiant juos tarnauti anoniminėms jėgoms ir sistemoms“ (Ten pat, p. 153).

Tokioje vartojimo visuomenėje kinta kultūrinio angažavimosi galimybės: „Tampė darbo jėga – gauni teisę mėgdžioti teisingus vietinius akcentus ir skraidančių klasių vartojimo būdus, bet netenki teisės į savo autentišką istorinį-politinį naratyvą ir savęs interpretaciją savo kultūros formomis“ (Ten pat, p. 156), – teigia L. Donskis. Tai įtaigiai perteikta Mariaus Ivaškevičiaus pjesėje *Išvarymas* (premjera 2011 m.): lieka kitų mėgdžiojimas prarandant savastį, be kurios, kaip minėta J. Assmanno, negali būti apibrėžta atmintis. Bandytas prisitaikyti bet kokia kaina veda pagrindinį personažą Beną į savinaiką ir brutalumą, nukreiptą prieš kitus. Ne mažiau įtaigus ir Eglės personažas: nuo svajojančios apie kūrėjos karjerą iki parsiuduodančios. Pjesėje užfiksuota dramatiška vyro ir moters, tikėjusių sukurti visiškai naują gyvenimą svetur, situacija: tad *Išvarymas* gali būti suvoktas ne vien tik kaip prievartinis ar savanoriškas egzodas, bet ir kaip egzistencinio lūžio išgyvenimas susidūrus su vartotojiško mąstymo paradigma, kuri nesuteikia trokštos laisvės.

Tie patys prisitaikymo naratyvai atpažįstami ir migrantų literatūroje, pavyzdžiui, Vaivos Rykštaitės romane *Kostiumų drama* (2013), kuris atskleidžia, kaip sunku jaunam žmogui svarstyti apie savo tapatybę, kai nori tapti visateisiu naujos bendruomenės nariu.

Šį jaunos autorės romaną galima būtų pavadinti tokiosios modernybės dokumentu: aprašomos nuolat keičiamos vietos, nuolat sutinkami vis kiti žmonės, kita vertus, neretai just patirties paviršutiniškumas: judėjimas per pasaulį daugiau tampa narcizišku savęs paties eksponavimu, o ne dialogu su kita patirtimi ir kultūra.

Sociologas Slavojus Žižekas šiuolaikinę visuomenę suvokia kaip akivaizdžiai veikiama ideologijos: „Šiuolaikinė era nuolatos skelbiasi postideologine, tačiau šitas ideologijos neigimas tikrai įrodo, kad mes esame įstrigę ideologijoje labiau nei bet kada. Ideologija visuomet yra kovos laukas – be kitų dalykų, kovos už praeities tradicijų nusavinimą“ (Žižek, 2013, p. 58). Tyrinėtojas pateikia žmogaus teisių aktyvisto Martino Lutherio Kingo pavyzdį: visi žino garsiąją jo frazę „Turiu svajonę“, bet kas prisimena kalbos turinį? Taigi vardas yra nusavintas, tapęs demokratijos emblema, bet siekiai iš atminties jau ištrinti. Panašiai atsitiko ir su Vilniaus Lukiškių aikšte: vietos svarba nepaneigiamą (praeina labai daug žmonių, miesto centras), bet jos reikšmė iš kultūrinės atminties trinama. Carinės Rusijos ideologai šioje vietoje statė cirką žmonėms linksminti, o dabartinio Vilniaus valdžia sukūrė paplūdimį – taip veikia šiuolaikinė ideologija.

„Gyvename užmiršimo, ne įsiminimo kultūroje. Mūsų dienomis istorinės atminties makleriai (sykiu ir akcininkai) visas jėgas sutelkę tam, kad pakirstų jos išlaikymo galias ir greitintų istorinę amneziją“, – akcentuoja Z. Baumanas (Bauman, Donskis, 2017, p. 127). Būtent tokia perspektyva plėtojama A. Huxley'io knygoje *Puikus naujas pasaulis*. „Mums mieliau gyventi komfortiškai“ (Huxley, 2018, p. 240), – teigia šio romano veikėjas Vakarų Europos valdytojas, atmetęs knygas kaip visiškai nereikalingas, uždraudęs tiek Bibliją, tiek Williamą Shakespeare'ą, tiek bet kokius prasmės ieškojimus, o jų vietoje pasiūlęs svaiginančią užsimiršimo somą. Pasak rašytojo, pristačiusio naują knygos leidimą 1946 m., mažėjant politinei ir ekonominei laisvei kaip kompensacija, padedanti susitaikyti su vergija, didėja seksualinė laisvė „drauge su laisve svajoti, stimuliuojama narkotikų, filmų ir radijo laidų“ (Ten pat, p. 16).

Istorinė amnezija sietina būtent su komforto siekiu: kultūra reikalinga tiek, kiek ji naudinga. Dabarties sureikšminimas leidžia panaikinti bet kokias prieštaras, kurios atsivertų tarp skirtingų kultūrinių patirčių. A. Huxley'io romane parodoma, kad nėra jokio santykio nei su tūkstantmečiu kultūriniu paveldu, nei su ankstesnių kartų atmintimi: tradicijos laikomos pavojinga egzotika, būdinga tik laukiniams. Kultūros vaidmuo tokioje visuomenėje – kaip pasilinksminimo priemonės. Tokį įspūdį neretai gali palikti šiuolaikinė populiarioji kultūra: pasak filosofės O. Žukauskienės, „<...> šiuolaikinis menas tarsi pretenduoja į hašišui alternatyvų poveikį“ (Žukauskienė, Gaižutytė-Filipavičienė, 2018, p. 236).

Prijungties sąpaštai

Dar vienas iššūkis kultūrinės atminties perdavimui tokiojoje modernybėje – ne tik žmonių bevietiškumas, vartotojiškas gyvenimo būdas, bet ir vis didėjantis tinklinių bendruomenių uždaramas, kuriam galimybes sudaro interneto sklaida, sukurianti bendravimo iliuziją. „Matome, kaip dialogai yra ir trupa daug dažniau, nei jie nuoširdžiai pradedami ir užbaigiami (Bauman, Raud, 2019, p. 62), – rašė Z. Baumanas knygoje *Savasties praktikos*

(2015, liet. 2019). Jo nuomone, traukiamasi į „aido kambarius“, „veidrodines sales“ – susikuriamas pasaulis su nepralaidžiomis sienomis. Tokios uždaros bendruomenės gali būti neįgalios kurti dialogus su kitaip manančiais, kitokią patirtį turinčiais. Atitrūkimas nuo tikrovės, neįmanomas atjungties situacijoje, tampa šiandienos gyvenimo tinkle duotybe: tada lengva klijuoti kitiems etiketes, niekinti ir užgaulioti. Tuo labiau, kad tai, kas nepažinu, visuomet kelia baimę, – kaip rašė dar Michelis de Montaigne'is esė *Apie kanibalus*, bandęs pasipriešinti išankstiniam negatyviam požiūriui į kolonizuotų žemių gyventojus.

Šiandieninėje Lietuvoje stipriai justai eskaluojama miesto ir kaimo priešprieša, centro ir periferijos skirtis. Ją palaiko socialinė fotografija, turinti pripažinimą Europoje – kaip Rimaldo Vikšraičio ciklai *Skerstuvės*, *Pavargusio kaimo grimasos*, *Vienkiemio godos*, kuriuose vaizduojami degradavę kaimo žmonės. Užmegzti ryšį su žmonėmis, o ne žiūrėti į juos kaip prašalaičius jau tampa sunkiai įgyvendinamu šiandienos meno uždaviniu: visiška priešingybė tam, ką kūrė Antanas Sutkus savo fotografijose, tiek miesto, tiek kaimo. Ypač gali šokiruoti tie vaizdai, kai puolama filmuoti, fotografuoti nelaimės ir kelti visą šią medžiagą į internetą: tuo neretai naudojasi šiuolaikinės medijos, transliuojančios smurtą, kaitinančios negatyvias emocijas ir skatinančios tarpusavio susipriešinimą.

Šioje prijungties erdvėje nemenki išbandymai tenka ir literatūrai. „Noriu pabrėžti, kad dabar gyvename tam tikros diktatūros arba tironijos sąlygomis, tą lemia perdėtai sureikšminti ir vis auganti medijų galia, daranti ne tik gerą, bet ir blogą įtaką. Medijoms svarbi tik dabartis, tik šiandiena, tai, kas nutiko vakar ar šį rytą, jau laikoma praeitimi, istorija, o tai, kas nutiko prieš mėnesį, yra tiesiog priešistorė, „perkeltina“ į archyvus, bibliotekas“ (Apollonis, 2020, p. 36), – taip tvirtina Javieras Cercasas, šiuolaikinis Ispanijos rašytojas. Tokios tendencijos matyti ir Lietuvoje. Ypač sunku išsilaikyti kultūrinei žiniasklaidai, kuri būtų terpe literatūrai ir kritinei minčiai. Kai atskiri leidiniai skursta ar išvis išnyksta, menksta balsų polifoniškumas, didėja pačios kūrybinės bendruomenės uždarumas, kurį gali įveikti ne bent skandalingos istorijos, agresyvi savireklama, pasirodymas populiarių portalų puslapiuose.

Kultūros komercializacija tampa akivaizdi būtent medijų terpėje. „Kibernetika transformuoja kalbą į žinutes, meną paverčia savitu informacijos būdu, o atmintį industrializuoja ir eksploatuoja, paverčiant ją kapitalizmo priemone, galinčia užprogramuoti pasaulio auditorijos vaizduotę ir elgseną“ (Žukauskienė, Gaižutytė-Filipavičienė, 2018, p. 270), – aiškina filosofė O. Žukauskienė. Z. Baumanas pasitelkia Henry'io A. Giroux terminą, pavadindamas šiandienos kultūrą „neraštingumo kultūra“, kuri didele dalimi atsakinga už dirbtinai sukeltą viešąją amneziją (Bauman, Donskis, 2017, p. 127). Knygoje *Takusis blogis* ironizuojama, jog mąstymą šiandien apriboja veidaknygė, o istorinius pasakojimus – Holivudo atsargos (Ten pat, p. 127).

Populiariojoje kultūroje vis labiau auga ne knygų skaitomumas, o komercinio kino įtaka. Viena vertus, istorinis naratyvas gali tapti būdu komunikuoti su jaunąja karta, kuri nėra linkusi skaityti, kita vertus, siekiama užkariauti dideles auditorijas, todėl sąmoningai ieškoma efektų, kurie patrauktų istorijai visai abejingą auditoriją. Vienas naujausių pavyzdžių – 2019 m. pristatytas Karolio Kaupinio filmas *Nova Lituania*. Siužetą apie mokslininką, siūliusį perkelti Lietuvą į Afriką, jau buvo išpopuliarinęs M. Ivaškevičius

pjesėje *Madagaskaras* (scenoje ilgiausiai išsilaikiusi lietuvių autoriaus pjesė, rodoma nuo 2004 m. iki pat šių dienų ir mėgstama moksleivių), tad logiškas komerciškai pagrįstas žingsnis buvo visa tai perkelti į kino pasakojimą.

Šiuolaikinėje distopijoje *Salos galimybė* (2005, liet. 2007), kurią parašė M. Houellebecqas, jau svarstoma apie individualios atminties valdymą, kuriam sąlygas sudarytų moderniausios skaitmeninės technologijos. Priešingai nei A. Huxley'io romane, ankstesnių kartų atmintis nėra ištrinama: net stengiamasi gilintis į senus gyvenimo aprašymus, parašytus prieš du tūkstančius metų. Tačiau naujesiems žmonėms jau tampa visai nesuprantama, ką galėjo reikšti žmonių jausmai: moderniosios technologijos sukūrė fizinę atskirtį, kuri esmingai paveikė ir savivoką.

Lūžio laiku romane nurodomas XXI a., kai ima trūkinėti socialiniai ryšiai, nyksta tradicinės religijos, o jų vietą užima technologinio nemirtingumo pažadai. Mentaliteto pokyčiai vaizduojami kaip labai spartūs ir viską keičiantys iš esmės: „Pastarųjų trisdešimties metų Europos istorija ypač išgarsėjo visuotiniu, stulbinamai greitai tradicinių religijų žlugimu <...> Per keletą metų, mažiau nei vienos kartos amžių, per neįtikėtina trumpą laikotarpį visa tai dinga, išgaravo į nebūtį“ (Houellebecq, 2007, p. 282–283). Būtent tikėjimas naujųjų technologijų galia keičia žmonių pasirinkimus, uždaro juos virtualybėje, kuri vienintelė laikoma saugi ir garantuojanti ateitį: naujieji žmonės distopijoje gyvena visiškai atsiskyrę nuo kitų.

Pasak Z. Baumano, šioje „<...> ko gero, stipriausioje, išbaigčiausioje ir išties realistiškai skambančioje distopijoje nuo Zamiatino, Orwello ir Huxley laikų“ (Bauman, Raud, 2019, p. 34) užfiksuota tai, kas jau išties egzistuoja kaip komercinis užsakymas: rusų oligarchas Dmitrijus Ickovas pakvietė informatikus ir smegenų tyrėjus prisijungti prie „Iniciatyvos 2045“, kurios galutinis tikslas būtų „halogramos pavidalo avataras“ (Ten pat, p. 34). Neabejotina, kad tyrimai šia linkme pasaulyje jau vyksta ir galbūt duoda kažkokių rezultatų.

Beje, M. Houellebecqo distopijoje ypač pabrėžiamas beatodairiškas gyvenimo kokybės siekis, todėl šioje jaunystę garbinančioje visuomenėje senų žmonių padėtis rodoma kaip apgailėtina: „Ir šiomet, kaip kasmet, Prancūziją užplūdo didžiuliai karščiai. Ir, kaip kasmet, seniai mirė masiškai. Dėl prastos priežiūros. Ligoninėse ir senelių namuose. Bet taip dėjosi jau seniai, tad visi nustojo piktintis. Tai lyg ir *tapo norma*. Lyg natūralia priemone pagerinti statistinę situaciją, kad nebūtų pernelyg daug senių, nes jie visai nenaudingi šalies ekonominiam stabilumui“ (Houellebecq, 2007, p. 280). Kitas analogiškas reiškinys: distopijoje aprašomas judėjimas *childfree*. Kultūrinei atminčiai perduoti reikalingas ryšys tarp kartų, – romane parodomi vis stiprėjantys komunikacijos trikdžiai, kurie galiausiai virsta atskirtimi, užsідarymu virtualybėje.

Šios futuristinės nuostatos atskleidžia vieną aiškią tendenciją: siekį žmogų uždaryti virtualiame pasaulyje, manipuluoti jo sąmone. XX a. akivaizdžiai parodė, kaip visuomenę paveikė kitus užgožiantys naratyvai. Pasak S. Žižeko, ketvirtajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje „varžybose dėl naratyvo, geriausiai paaiškinančio Veimaro Respublikos krizės priežastis ir siūlančio geriausią būdą jos išvengti, triumfavo žydų sąmokslą regintis Hitleris“ (Žižek, 2013, p. 29). Esant šiuolaikinėms medijoms ir vis didėjant jų skvarbai, kurti ir skleisti ideologines interpretacijas, kas yra žmogaus laimė, turėtų būti dar lengviau.

Sovietmečiu buvo stengiamasi kultūrą paversti ideologine priemone, šiuolaikinis menas taip pat gali pakliūti į panašias pinkles, tik daug rafinuočiau paslėptas. Vis populiariesnis tampa terminas „kultūrinės industrijos“, kultūrą apibrėžiantis kaip gamybos produktą, skirtą greitam vartojimui. Internetas virsta būtent ta terpe, kurioje itin intensyviai ima reikštis kultūros pramonė: skaitmeniniais kanalais perduodama vis daugiau audiovizualinės produkcijos, kuria gali būti siekiama pačių įvairiausių tikslų.

Nėra jokios alternatyvos?

Knygoje *Takusis blogis* abu dialogo kūrėjai – Z. Baumanas ir L. Donskis – pripažįsta alternatyvos trūkumą tokioje vartotojų aplinkoje: rašoma apie tamsų tunelį šviesos gale, kaip krizės situaciją yra apibūdinęs Clausas Offe (Bauman, Donskis, 2017, p. 110). Vis dėlto šiuo pesimistiniu scenarijumi nepasikliaujama. Knygoje *Savasties praktikos* pritariama bendradarbiavimo, o ne konkurencijos visuomenei, atmetama „techninio determinizmo“ versija: pasak Z. Baumano, „<...> nors technologija lemia žmonėms aibę atvirų galimybių, ji nelemia, kuri iš galimybių bus pasirinkta, o kuri – panaikinta“ (Bauman, Raud, 2019, p. 202). Klausimas tebelieka atviras, provokuojantis. Tai iššūkis ir šiuolaikiniam menininkui, tiek galinčiam įsitraukti į kultūros industriją ir kaupiti simbolinį kapitalą, tiek galinčiam likti kultūrinio gyvenimo paraštėse, bet išsaugoti kūrybinę laisvę. Nesena sovietmečio literatūros revizija rodo, kaip keičiantis paradigmoms gali visiškai pakisti ir vertinimai: tie, kurie buvo apdovanoti aukščiausiomis premijomis, dabar jau yra visų užmiršti. Kaip sako Z. Baumanas, patikimų galutinių atsakymų galima tikėtis tik tada, kai viskas jau įvykę (Ten pat, p. 203), o visi mes esame „takiosios modernybės epochos čiabuviai“ (Bauman, 2015, p. 42). Viltinga išeitimi nori tikėti ir filosofas L. Donskis, pesimistines paradigmas dekonstruojantis kaip manicheizmo mitą, – gajų deterministinių mąstymą, besiremiantį prielaida, kad „griovimo jėga nesunaikinama“ (Bauman, Donskis, 2017, p. 179).

J. Melnikas, vienas iš ryškiausių distopijų kūrėjų Lietuvoje, romane *Tolima erdvė* (2008) palieka pabėgimo galimybę. Autorius pasitelkia aklumo metaforą – beje, kaip ir Z. Baumano ir L. Donskio knygoje *Moralinis aklumas* ar portugalų rašytojo José Saramago romane *Aklumas*. Praregėjimas siejamas su tiesos paieškomis, gebėjimu savarankiškai mąstyti, nepasiduoti visuotinai priimtiems gyvenimo standartams.

Šiame romane aklieji erdvę suvokia vien tik kaip aiškiai apibrėžtą: kelias į darbą ir namo, į savo gatvę. Pasak literatūros kritiko Laimanto Jonušio, „asmenybei nepaliekama alternatyvų, jai leidžiama funkcionuoti tik tam tikroje apibrėžtoje erdvėje – artimoje, šiek tiek tolimesnėje ir dar tolimesnėje, bet ne tokioje tolimoje ir nepažįstamoje, į kurią romano pabaigoje Gabras išeina“ (Jonušys, 2009). Toks erdvės apribojimas vaizduojamas ir kitose aptartose distopijose: tai nuoroda į menkas egzistencines reikmes, interesų siaurumą.

Tolima erdvė šiame J. Melniko romane gali būti siejama su dievoieška – romano veikėjo dvasininko žodžiais, „kas jaučia „toli“, tas jaučia Dievą“ (Melnikas, 2008, p. 34). Tai visiška priešingybė A. Huxley'io ir M. Houellebecq romanų pasauliams, kuriuose nepaliekama jokios viltingos perspektyvos: Laukinis, nepakeldamas išorinio „puikaus naujo pasaulio“ spaudimo, sunaikina pats save, taip pat neatneša jokio išsivadavimo ir

naujųjų žmonių išėjimas iš virtualybės: „Aš buvau, manęs nebebuvo. Gyvenimas buvo realus“ (Houellebecq, 2007, p. 386). Taigi, šiaip ar taip, vakariečių romanuose skelbiamas determinizmas, kuriam oponuoja J. Melniko distopija, paliekanti kelio galimybę: teks eiti „galbūt visą gyvenimą“ (Melnikas, 2008, p. 253).

„Dėl to, kad nematome alternatyvos sau – ji neišnyksta“ (Ten pat, p. 71), – rašo J. Melnikas. Globaliame pasaulyje, trinančiame skirtybes, nėra paprasta išvelgti kultūrinės atminties tęstinumą – greičiau galima kalbėti apie eroziją. Vis dėlto guodžia tai, kad veiksmas visada provokuoja atoveiksmį: akivaizdu, kad stiprėjant globalizacijos procesams didėja ir domėjimasis kultūrine atmintimi.

Išvados

Išlieka didelė pagunda pasiduoti deterministiniam mąstymui ir šiuolaikinį tokiosios modernybės meną vertinti vien kaip komercinį, paveiktą vartojimo ideologijos, medijų aplinkos, kultūrinių industrijų poveikio. Visa tai – iššūkis kultūrinei atminčiai, kuri įmanoma tik esant ryšiams tarp kartų, dialogiškai bendruomenei, palaikomai ne konkurencijos, o bendradarbiavimo. Viena iš grėsmingų perspektyvų – užsisklendimas dabartyje, kaip A. Huxley'io romane *Puikus naujas pasaulis*, atmetant praeities tekstus kaip nieko nesakančius dabarčiai. Kita galima linkmė – robotizacija, atminties saugyklos, iš išorės valdomos sistemos, kaip M. Houellebecqo distopijoje *Salos galimybė*. Vis dėlto jei šie du romanai baigiami pesimistiškai, J. Melniko *Tolima erdvė* sugestijuoja išeities galimybę: suteikia viltį ateičiai, gebėjimui išsivaduoti iš sisteminio mąstymo, vergiško pasidavimo aplinkybėms. Praeitis tampa įspėjimu ateičiai, ugdo kritinį mąstymą: todėl nepasiliekiama *status quo* būsenoje, o keliaujama į nežinią, kuri yra laisvės galimybė.

Šaltiniai

- Houellebecq, M., 2007. *Salos galimybė*. Iš prancūzų kalbos vertė V. Baranauskas. Vilnius: Tyto alba.
 Huxley, A., 2018. *Puikus naujas pasaulis*. Iš anglų kalbos vertė G. Kirvaitis. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
 Melnikas, J., 2008. *Tolima šalis*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

Literatūra

- Apollonis, A., 2020. Romano laisvė. Agas Apollonis kalbasi su Javieru Cercasu. *Kultūros barai*, 4, p. 34–37.
 Assmann, A., Conrad, S., 2010. Introduction. In: A. Aleida, S. Conrad (Eds.). *Memory in Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*. New York, Palgrave Macmillan, pp. 1–16.
 Assmann, J., 2010. Globalisation, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory. In: A. Assmann, S. Conrad (Eds.). *Memory in Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*. New York, Palgrave Macmillan, pp. 121–137.
 Bauman, Z., 2015. *Kultūra takioje modernybėje*. Vertė K. Kirtiklis. Vilnius: Apostrofa.

Bauman, Z., Donskis, L., 2017. *Takasis blogis*. Vertė I. Jomantienė. Vilnius: Versus aureus.

Bauman, Z., Raud, R., 2019. *Savasties praktikos*. Vertė K. Kirtiklis. Vilnius: Apostrofa.

Jonušys, L., 2009. *Ilgintis dar tolimesnės erdvės. Metai*, 8–9. Prieiga: <http://tekstai.lt/zurnalas-metai/5499-laimantas-jonusys-ilgintis-dar-tolimesns-erdves-jaroslavas-melnikas-tolima-erdve> [Žiūr. 2020 06 12]

Žižek, S., 2013. *Iš pradžių kaip tragedija, po to kaip farsas*. Iš anglų kalbos vertė N. Vasiliauskaitė. Vilnius: Kitos knygos.

Žukauskienė, O., Gaižutytė-Filipavičienė, Ž., 2018. *Atminties ir žvilgsnio trajektorijos: vaizdo kultūros refleksija*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.